

ORBÁN JÁNOS

Teleki Sámuel marosvásárhelyi könyvtáráról és gyűjteményeiről*

A kapuit 1802-ben Marosvásárhelyen megnyitó Teleki Téka a maga korában a magyar nyelvterület egyik legfontosabb könyvtára volt. Jelentősége talán a leginkább nyilvános jellegében állt: alapítója, gróf Teleki Sámuel kezdettől fogva a legszélesebb olvasóközönségnek szánta, és ennek megfelelően gyűjtötte hat évtizeden át, vagyonát nem kímélve, a halálakor több tízezer tételre rúgó állományt. A könyvek értéke hosszú ideig tompította az épület kvalitásai iránti érdeklődést, valamint a további, muzeális jellegű gyűjtemények iránti érdeklődést, pedig a könyvtár becsét a pompás csarnok, a szobrok, a portrék és a galérián rejlő ásványok is növelték. Az alábbi közlemény mindezt együtt szeretné ismertetni.

Az alapító és a könyvtár

A könyvtárat létrehozó gróf Teleki Sámuel (1739–1822) Erdély egyik legjelentősebb főúri családjának sarja (*1. kép*). Nagyapja Teleki Mihály, az Erdélyi Fejedelemség Habsburg-integrációját előkészítő 17. századi államférfi, apja Teleki Sándor guberniumi tanácsos, az erdélyi református kollégiumok és peregrinus diákok bőkezű támogatója – a családi hagyományt tehát erősen meghatározta a Habsburg-pártiság és a református identitás. Sámuel 1759–1763 közötti európai tanulmányútja során Bazel, Utrecht, Leiden és Párizs egyetemeit látogatta, főként a természettudományok és matematika neves tudósainak előadásait hallgatva. A peregrináció nemcsak tanulása, hanem bibliofil műveltsége kialakulása szempontjából is kulcsfontosságú volt. Az első indítatásokat Christoph Jakob Beck (1711–1785) bázeli

* Írásunk eredetileg olaszul jelent meg *Biblioteca e collezioni di Sámuel Teleki a Marosvásárhely* címmel, a nemzetközi olvasóközönség számára foglalva össze a Teleki Tékára vonatkozó művészettörténeti kutatások 2016-os állását. Az összegzés magyar nyelvű változatát a *Magyar Könyvszemle* szerkesztőinek megtisztelő felkérésére tesszük közzé, a kutatási eredmények további népszerűsítésének céljával. Megjegyezzük, hogy az építéstörténetet és a portrékat tárgyaló fejezetek részletesebb közlemények formájában magyarul korábban már napvilágot láttak, ezekre a megfelelő helyeken utalunk majd. Az alábbi szöveg szinte azonos az olasz változattal, ám a könyvészetét helyenként kiegészítettük magyar tételekkel, illetve a gyűjteményekről szóló fejezetekbe beemeltünk néhány, az olasz változatban kevésbé relevánsnak ítélt, terjedelmi okokból mellőzött levéltári adatot és meglátást.

1. kép

Johann Michael Millitz: Teleki Sámuel, 1766

professzortól, az ottani könyvtár őrétől kapta, ezt követően utazása során mindenhol kiemelt figyelmet szentelt a könyvtáraknak, majd több ezer forint értékben vásárolt, több ládányi könyvvel tért haza.¹ Ekkor döbbsent rá igazán hazája művelődési viszonyainak fejletlenségére, és ez sarkallta arra, hogy a könyvtárát hozzáférhetővé tegye az erdélyi olvasók számára. Gesztusában tehát nyilvánvaló a modernizációs szándék, esetünkben az ismeretekhez való hozzáférés lehetőségeinek kiszélesítése révén, mely Európa keleti felén a hazájuk elmaradottságára rádöbbenő felvilágosult elméket oly gyakran fütötte ekkoriban.

Pályájának alakulása szerencsés módon lehetőséget is nyújtott célja megvalósítására. 1774-ben Küküllő vármegye főispánjává, 1777-ben az Erdélyi Nagyfejedelemséget irányító

Gubernium tanácsosává nevezték ki. A református Teleki karrierlehetőségei II. József trónra léptét követően még inkább kiszélesedtek, hiszen az új császár reformpolitikájának megvalósításában már vallási előítéletek nélkül támaszkodott a rátermett erdélyi főurakra: 1785-ben a birodalom közigazgatási átszervezésével létrehozott nagyváradi császári kerület főbiztosa, 1787-től pedig erdélyi udvari alkancellár lett Bécsben. 1791-től az újra önállósuló Erdélyi Kancelláriát vezette – ezzel pályája csúcsára ért, az Erdélyi Nagyfejedelemség legfelsőbb közjogi tisztségét töltötte be. Élete utolsó három és fél évtizedében ennek megfelelően Bécsben élt. De ez alatt sem tévesztette szem elől könyvtára gyarapítását. Így vall erről katalógusa első kötetében: „De ezeknek a közhivataloknak gondjai közepette sem mulasztottam el egyetlen helyet, egyetlen alkalmat sem, hogy egész Európából könyveket vásárolva könyvtáram állományát szaporítsam, és sem az életem viszontagságai, sem a távolság és egyéb nehézségek nem akadályoztak meg abban, hogy sokszor erőmön és anyagi lehetőségeimen, tehetségemen felül költséget fordítsak Bibliothecám gyarapítására. Mikor ezt tettem, szándékom az volt, hogy hazámban a könyvek hiányán könnyítsek.”²

A birodalmi főváros környezete kiváló lehetőséget kínált az erdélyi főúr szá-

¹ DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 158–166.

² A könyvtárkatalógus első kötetében található szöveget fordításban közli: *Teleki Sámuel és a Teleki Téka*, szerk. Deé Nagy Anikó, Bukarest, Kriterion, 1976, 213.

mára a nyugati világot behálózó könyvgyűjtő hálózat kiépítésére, melyet személyesen irányított, a vásárlásokról ő maga döntött.³ A Teleki Téka fő sajátossága, hogy kezdettől fogva nyilvános, mindenki számára hozzáférhető intézményként működött, emellett tanúskodik az épület térszerkezetének kialakítása, az alapító levelezése, valamint az általa kibocsátott rendszabályok: „A könyvtár és a múzeum a tudomány művelőinek és azoknak, akik látogatni óhajtják, meghatározott napokon és órákon legyen nyitva, a könyvek az igénylőknek egyenként adassanak ki” – rendelte el 1798-ban.⁴ A széles körű használatot segítette a gyűjtemény négykötetes katalógusa is.⁵ A gyűjtés ennek megfelelően enciklopédikus jellegű volt, igyekezett minél több tudományterület kortárs irodalmát lefedni, kiemelt hangsúlyt fektetve az Erdélyben nehezebben hozzáférhető kiadványokra, a történeti irodalomra, a felvilágosodás korát meghatározó reáلتudományok különféle ágaira stb. A gyűjtemény értékes részét képezték a görög–római klasszikusok, de nem elhanyagolható a kancellár felesége, iktári Bethlen Zsuzsanna tekintélyes magyar könyvgyűjteménye sem. Bár a könyvtár céljai szempontjából nem jelentettek prioritást, Teleki természetesen könyvritkaságokat is vásárolt, amit incunabulumok, editio princepsok, nyomdászati és könyvtörténeti különlegességek sora jelez.⁶ A műértők érdeklődését nyilván ezek váltották ki leginkább, ezt tükrözi a Tékát 1816-ban meglátogató Kazinczy Ferenc (1759–1831) beszámolója is, aki Bodoni-kiadványokra, Piranesi-metszetekre, a Museum Pio Clementinumra, a herculaneumi régiségek kiadványaira és természetesen a Corvinákra hívta fel többek között a figyelmet.⁷

A páratlan művelődési lehetőséggel a megnyitást követő évtizedekben élt is Marosvásárhely közönsége, a rendszeres használat legalábbis erről tanúskodik. Az 1803 júliusától kezdődő olvasónapló szerint naponta 1–3 fő látogatta, évente pedig mintegy 25–30 személy. Ez a szám az alapító haláláig fokozatosan növekedett: 1812–1813-ban már nem ritkán a napi 6–8 főt is elérte a látogatottság, egész évben pedig 64 fő volt.⁸ Azonban a kancellár leszármazottai sajnálatos módon nem fordítottak gondot a megfelelő kezelésére, halálát követően leállt a könyv-

³ DEÉ NAGY 1997, i. m. 168–169.

⁴ Tabula legum bibliothecariorum. Közli: *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars secunda*, Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800, VII–XII.

⁵ A kéziratban maradt ötödik kötet Deé Nagy Anikó jóvoltából 2002-ben látott napvilágot. *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék Pars Quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatum catalogi partem quartam comparatam complexa*, ed. Deé Nagy Anikó, Budapestini, Novi Forum Siculorum, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Bibliotheca Teleki–Bolyai, 2002.

⁶ DEÉ NAGY 1997, i. m. 192–224.

⁷ *Kazinczy Ferencz eredeti munkái*, Második kötet, *Utazások*, a M.T.T. megbízásából össze-szedék: Bajza és Schedel, Buda, a Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1839, 205. – A Teleki Tékában valójában csak egy Corvina létezett, ma már sajnos ez sincs a gyűjteményben, vö. DEÉ NAGY 1997, i. m. 219.

⁸ SOMKÚTI Gabriella, *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1961–1962, 291–302.

beszerzés, a gyűjtemény pedig egyre inkább könyvmúzeummá dermedt a 19. század folyamán.

Az épület⁹

A könyvtárnak a kancellár Marosvásárhelyen, a felesége nagynénjétől, Wesselényi Katától örökölt, U alaprajzú, egyemeletes barokk lakóház U alaprajzúvá bővítése révén teremtett otthont 1799–1802 között.¹⁰ Az ily módon bővített épület kettős funkciót látott el: a meglévő rész továbbra is lakóházként működött, a barokk városi palota összes tartozékával (piano nobile, díszterem, háztartási helyiségek), köztük a kancellár emeleti lakosztályával, melynek hálószobájából jellemző módon a könyvtár galériájára lehetett kijutni. De az új szárny földszintjét a nyilvános könyvtár helyiségei uralták: a könyvek tárolására szolgáló nagyterem mellett itt kapott helyet a nyilvános olvasóterem és a könyvtáros lakosztálya.

A könyvtár fő ékességét képező nagyterem egyemeletes, háromhajós, boltozott csarnok, melynek szabadon hagyott középhajóját pillérsorok határolják, oldalain köröskörül kovácsoltvas mellvédekkel ellátott galéria húzódik. Az először egy szűkebb előtérbe érkező látogató előtt a középhajó tengelyében nyíló ajtón belépve tárul fel az impozáns tér látványa. A könyveket a falak mentén és a pillérek körül elhelyezett eredeti szekrényekben tárolják mind a mai napig, látványuk nagyban hozzájárul a tér ünnepélyességéhez. A szárnyat egyik oldalról az U alaprajzú épület udvara, a másik oldalról egy díszkert határolta. A terem már a kortársak tetszését is elnyerte, „az építőmester értelemmel, s nagy szerencsével tette a rajzolatot” – nyilatkozta róla Kazinczy.¹¹

De kik is voltak ezek az építőmesterek? Érdemes a kérdést alaposabban megvizsgálni, hiszen az építéstörténet nem lokális jelentőségű, a könyvtárépítészet aktuális európai kérdéseire reflektál.¹² A tervezés kiindulópontját Ernest Koch (1755–1785) bécsi építőmester 1797-es tervrajza képezte, melyen a könyvtárterem kétszintes terét két hosszanti pillérsor osztja. Azonban még nem utal a terem jellegét ma meghatározó szabadon hagyott, kétszintes középhajóra, helyén

⁹ A fejezet alapja: ORBÁN János, „...kétfelől galériája lesz, a közepe pedig templom formára felmegyen.” *A Teleki Téka hosszsházás terveiről = Táguló horizont*, Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból, szerk. Kovács Zsolt, Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2013, 91–109.

¹⁰ A ház történetéről: ORBÁN János, „Mert Könyvet lehetne arról írni sokat ... tsak a 'míg épített öly' fényes Házakat.” *Wesselényi Kata marosvásárhelyi házaról = Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből*, Új sorozat 6–7(2011–2012), 265–286.

¹¹ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi Cancellarius Gróf Teleki Sámuel Excell. Bibliothecája Maros-Vásárhelyt = Tudományos Gyűjtemény*, 7(1817), 4.

¹² A hosszsházás tervekről és analógiáikról részletesebben lásd ORBÁN 2013, i. m. 91–109.

a földszinten boltozatokat jelöl: Koch tehát pillérsorokkal osztott, ámde különálló szinteket tervezett, melyek főként tároló helyként szolgáltak volna. Mindez érthető is, hiszen a Téka nyilvános könyvtárnak épült, széles gyűjtőkörrel, folyamatosan növekvő állománnyal, az észszerű megoldás tehát nem a reprezentatív, hanem a tárolás szempontjából jól kihasználható tér lett volna. A raktár-könyvtár („Magazinbibliothek”) a könyvmennyiség növekedésével a 19. századi könyvtár-építészeti nagy kihívása lett, de már a Téka tervezése idején jelen volt az építészeti gondolkodásban. A fejlődés a továbbiakban a raktárak, olvasótermek és hivatali helyiségek teljes szétválása fele mozdult el.

Felmerül a kérdés, hogy Koch terve hogyan alakult át, főként annak ismeretében, hogy a továbbiakban három építőmester is megjelent az építkezésen. A marosvásárhelyi Türk Antal 1797 nyarán átdolgozta Koch tervét, ezen azonban még nem jelenik meg egyértelműen a szabadon hagyott középhajó. Annál nyilvánvalóbb viszont az 1798-ban elhunyt Türk helyére érkező Ignatz Schlaff 1799-es tervén. Az építés utóbbi alapján kezdődött el, ám a források egyelőre nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a reprezentatív csarnok ötlete Türk, Schlaff, vagy pedig a tervezés folyamatát élénk érdeklődéssel követő megrendelő invenciója volt-e. Mindenesetre végül a hagyományosabb, látványosabb változat valósult meg, felülírva a korábbi, funkcionálisabb javaslatot. Az építőtelepről 1800-ban távozó Schlaff helyét a tordai Követsi János vette át, és ő fejezte be 1802-ben az építkezést, ámde különösebb beleszólása már nem lehetett a terv alakulásába.

A megvalósult hosszaházás tér tipológiailag jól beleilleszthető az európai könyvtárépítészeti fejlődési folyamatába. A nyomtatás elterjedésével növekvő könyvmennyiség egyre célszerűbb, a könyvekhez való hozzáférést és a tárolást szolgáló megoldásokat követelt, ez pedig kedvezett a különféle tértípusok létrejöttének, mint a körüljáró erkéllyel ellátott, vagy a szabadon álló oszlopokra terhelt karzattal kialakított terem. Ezeknek számtalan példája idézhető a barokk építészetből, főként a kolostorkönyvtárak világából. Gyakran bukkannak fel kéthajós terek is. Sajátos csoport a 18. században osztrák területen az ún. kupolás könyvtáraké (Kuppelbibliotheken), melyek megoldásai főként a bécsi Hofbibliothek hatására vezethetőek vissza.

A Teleki Téka háromhajós, galériás csarnoka azonban tipológiailag csak távolról kötődik mindezekhez. A könyvtárterem három osztásának ötlete már a 15. századi Itáliában felbukkant, gondolunk itt a Michelozzo által a firenzei San Marco kolostor számára épített háromhajós megoldásra (1438), vagy Novello Malatesta cesenai könyvtárára (1447–1452). A hajókat elválasztó oszlopsorok mindkettőben erőteljes hangsúlyt adtak a hosszanti tengelynek.¹³ Ám a Téka valódi rokonait a 18. század könyvtárai között érdemes keresnünk. Nagy Péter cár 1718-tól kezdte el Szentpéterváron a „Kayslerliche Kunstkammer und Bibliothek” névvel illetett együttes építését. Toronyszerű középrészre csillagvizsgálónak adott otthont, két oldalához egy-egy szimmetrikus alaprajzi elrendezésű, háromszintes szárny csatlakozott: egyikben a könyvtár, a másikban a Kunstkammer gyűjtemé-

¹³ PEVSNER, Nikolaus, *The History of Building Types*, London, Thames and Hudson, 1976, 94–95.

neyei kaptak helyet. A könyvtár a második és harmadik emeleten elegáns, a földszinten dór, az emeleten füzérdíszes jónfejezetek által osztott, galériás csarnokot foglalt magába.¹⁴ 1795-ben II. Katalin cárnő is emeltetett Szentpéterváron egy hasonló könyvtárat.¹⁵ A Teleki Téka igen közeli rokona a weimari hercegi könyvtár *Rokokó Termének* háromhajós, galériás, pillérsorokkal tagolt csarnoka (1761–1766). A középhajó rövidebb oldalainak homorú lezárása itt ovális alapformát, egyben erős centralizáló hangsúlyt eredményezett, mindez egy újabb szinttel is kiegészült a manzárdban. A földszinten pillérekkel, az emeleten jón oszlopokkal tagolt, háromhajós, kétszintes csarnok Ochsenhausen (Baden-Württemberg, Oberschwaben) bencés kolostorának könyvtárterme is (1785–1791), a könyvszekrények hajdan itt is a falak mentén, illetve a pillérek körül helyezkedtek el.

Johann Friedrich Penther 1748-ban adta ki *Anleitung zur bürgerlichen Baukunst* című építészeti traktátusának IV. kötetét, melyben az uralkodói rezidencia kontextusában a könyvtár épületét is tárgyalta. A rezidencia részét képező, ám szinte teljesen különálló, kétemeletes épület közepére a könyvtáros szobáit, jobbra és balra egy-egy azonos alaprajzi elrendezésű, oszlopsoros galériával kialakított, háromhajós szárnyat javasolt. Mindez számos hasonlóságot mutat Nagy Péter szentpétervári könyvtárával, maga Penther is utal arra, hogy ismerte azt.¹⁶ Népszerű traktátusa bizonyára befolyásolta a továbbiakban a könyvtárépítészet is, ám hogy mennyire számolhatunk Penther közvetlen hatásával Marosvásárhelyen, az egyelőre nem világos. Teleki könyvtárában a tervezés időszakában munkája mindenestre már megvolt.

Az itt bemutatott háromhajós, galériás könyvtártermek csoportja tipológiai-lag határozottan eltér a teremkönyvtár különféle változataitól, a kupolás könyvtáraktól, valamint a kéthajós elrendezéstől, indokolt tehát külön típusként való kezelésük – a templomépítészetből kölcsönzött kifejezéssel élve nevezhetnénk őket akár *csarnokkönyvtáraknak* is. Az ilyenfajta könyvtártér a jelek szerint a 18. században vált ismertté, így az ide sorolható emlékek fokozottan magukon viselik a kor klasszicizálódó építészeti formanyelvét. Néhány háromhajós példával a 19. század első felének kiforrott klasszicista építészetében is találkozunk, gondolunk itt a bécsi Schottenstift bencés apátság termére (1835), vagy az edinburgh-i egyetemi könyvtárra (1831–1834).

Végezetül szót kell még ejtenünk azokról a sajátos, nyolcszög alaprajzú könyvtártervekről, melyeket Bécsben készített egy, a Képzőművészeti Akadémián tanuló erdélyi építésznövendék, Ugrai László (1769–1830). A Teleki Téka

¹⁴ BECKER, Regina, *Theorie und Praxis – zur Typologie in der Bibliotheksarchitektur des 17. und 18. Jahrhunderts = Ikonographie der Bibliotheken: Vorträge eines bibliotheks-historischen Seminars vom 13. bis 14. September 1988 in der Herzog-August-Bibliothek*, hrsg. von Carsten-Peter Warncke, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, 242.

¹⁵ Alaprajzát és metszetét közli: EDWARDS, Edward, *Memoirs of Libraries. Including a Handbook of Library-Economy*, Volume II, London, Leipzig, Trübner Co., F. A. Brockhaus, 1859, 687–690.

¹⁶ PENTHER, Johann Friedrich, *Vierter Theil der ausführlichen Anleitung zur Bürgerlichen Bau-Kunst...* Augspurg, 1748, 24–25, Tab. XI, XVI.

forrásanyagában két változatban fennmaradt rajzot azonban, ha a helyszíni adottságokat tekintjük, aligha szánhatták kivételre. Bár nem volt gyakorlati szerepük az építkezésben, mégis jelentősek számunkra, hiszen a centrális alaprajzú, önálló könyvtár problematikáját emelik be, ha csak elméleti szinten is, a marosvásárhelyi tervezés folyamatába. A centrális könyvtár típusa az újkori Európában a 'bibliotheca publica' eszményének, az egyetemes emberi tudás tárházának ideális építészeti kifejezőjeként a traktátusirolalomban gyakran felbukkan, de számos esetben épültek is ilyenek, a legismertebb példák a 18. században Wolfenbüttel könyvtára (1705–1713) és az oxfordi Radcliffe Camera (1737–1749).¹⁷

*A portrégyűjtemény*¹⁸

A portrégyűjtemény kezdettől a könyvtár berendezésének szerves részét képezte, egységes jellege azonban az utókor tudatában elhalványult, a festmények többsége elkallódott. Ez a körülmény a gyűjtemény eredeti összetételének rekonstruálását tette a kutatás elsődleges feladatává. Erre nézve Kelemen Márton könyvtáros 1826. október 15-én kelt leírása tekinthető a legmegbízhatóbb forrásnak. Négy évvel Teleki Sámuel halála után készült, az életében kialakult gyűjtemény végleges összetételét mutatja tehát be, szerzője pedig a helyszín legjobb ismerője volt.¹⁹

Kelemen két helyszínen vette számba a portrékat: a nagy könyvtáracsarnokban, valamint annak előterében. A nagyteremben a bejáratnál szembeni főhelyet a kancellár impozáns, egész alakos portréja foglalta el, átellenben, a bejárat fölötti déli mellvéden nagyapja, Teleki Mihály arcmása függött. A középhajó nyugati oldalán a pillérekre rögzítve, északról dél fele haladva Teleki Sámuel ifjúkori portréja, Festetics György, Széchényi Ferenc és Brukenthal Sámuel erdélyi gubernátor, a keleti oldalon pedig, szintén dél fele haladva Bethlen Zsuzsanna, a könyvtáralapító felesége, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Hunyadi Mátyás magyar király és Savoyai Jenő arcképe kapott helyet. Az emeleti galérián a folyosóról nyíló ajtó fölött Teleki József koronaőr, a fegyveres szobába vezető ajtó fölött pedig Batthyány Ignác erdélyi püspök portréja függött. Végül a földszinten, a galéria alatt, a csarnok északi végében nyíló ablak két oldalán Luther Márton és Melancthon Fülöp képét tartotta számon a könyvtáros. A nagyteremben tehát összesen tizennégy portrét írt le. A terem előterében Kelemen nyolc további képet

¹⁷ Bővebben: ORBÁN János, *Béctől Székelyudvarhelyig. Támpontok Ugrai László munkásságának valós értékeléséhez = Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*, szerk. Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Maros Megyei Múzeum, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016, 91–157.

¹⁸ A fejezet alapjául egy 2013-ban megjelent bővebb tanulmány szolgált: ORBÁN János, *Portrék a könyvek között = Ars Hungarica*, 39(2013), Supplementum, Tanulmányok Kelényi György tiszteletére, 172–180.

¹⁹ Közli: CLAUSER Mihály, *Nagy-Ernyei Kelemen Márton leírása a Teleki-tékaról = TELEKI Domokos, CLAUSER Mihály, VARJAS Béla, Gróf Teleki Sámuel-emlékünnp*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940, 9–14.

vett számba: itt a fehér zászlót tartó Attila király után Wesselényi Ferenc magyarországi palatinus, Teleki László, Apafi Mihály fejedelem, Lázár János költő és erdélyi államférfi, Wesselényi Kata, valamint szülei, báró Wesselényi Ferenc és felesége, Rhédey Zsuzsanna arcmása sorakozott a falakon.

Kelemen leírása a jelek szerint Kazinczy Ferenc kérésére készült, aki 1816-ban meglátogatta az intézményt, és az élményeit megörökítő *Erdélyi levelek* szövegváltozatait nagy gonddal tökéletesítette a későbbiekben. A Tékára vonatkozó *V. levél* szövegét 1816–1831 között többször frissítette,²⁰ a pontos információk beszerzése érdekében terjedelmes levelezésekbe bocsátkozott a helyszínt jól ismerő személyekkel.²¹ 1817 novemberében Döbrentei Gábor is ezért készített számára leírást a Téka portréiról. Ez szinte mindenben egybevág Kelemen Márton 9 évvel későbbi jegyzékével, bizonyítva, hogy a portrék már ekkor a későbbi rend szerint sorakoztak a termekben.²² Kazinczy nyilatkozott először a gyűjtemény értékéről a műkritikus szemével, sőt, az erdélyi kiválóságok arcképcsarnokává való továbbfejlesztésének ötletét is felvetette.²³

Származásukat tekintve a könyvtárterem és az előtér portréanyagában a levéltári kutatások alapján három fő csoportot különíthetünk el. Az első a korábban is a kancellár tulajdonában lévő képeké, ezek közé tartozik a sáromberki kastély leltáraiban korábban felbukkanó Savoyai Jenő és Apafi Mihály arcképe. Bethlen Gábor és Teleki Mihály, valamint a kancellár és felesége egy-egy portréját Nagyváradról szállították Sáromberkére, majd 1796 táján vitték Marosvásárhelyre. A második csoportot a Wesselényi Katától a Teleki Téka későbbi otthonául szolgáló marosvásárhelyi házzal együtt örökölt gyűjtemény képezi, ez az előtérben elhelyezett, főként családi vonatkozású képeket tartalmazó együttes magva (Wesselényi Ferenc palatinus, Wesselényi Ferenc és felesége Rhédey Zsuzsanna, Rhédey Zsigmondné, valamint Lázár János portréja).²⁴ A harmadik, legjelentősebb csoportba a kifejezetten a terem számára rendelt festményeket soroljuk. Teleki 1802-ben levélben kérte fel Széchényi Ferencet és Festetics Györgyöt arcmásuk elkészíttetésére, hogy az a könyvtárban „azon jeles személyeknek,

²⁰ A megjelent szövegváltozatok a következők: a Kazinczy által 1817 februárjában Telekihez pontosítás végett elküldött kézirat (Közli: DEÉ NAGY 1976, i. m. 189–195), a Tudományos Gyűjteményben megjelent 1817-es (KAZINCZY 1817, i. m. 3–8), az Abafi Lajos által közzétett 1824-es (KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. Abafi Lajos, Budapest, 1880, 102–111), a Toldi Ferenc által 1839-ben kiadott 1827-es (KAZINCZY 1839, i. m. 202–207), valamint a *Felsőmagyarországi Minervában napvilágot látott 1831-es* (Kazinczy Ferenc, *Erdélyi levelek III. = Felső Magyar-Országi Minerva*, 7(1831), 570–576) változat. Abafi 1880-as kritikai kiadása a többi változatra is tekintettel van.

²¹ *Kazinczy Ferencz levelezése*, XV. kötet, szerk. Váczy János, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905, 62, 364, 418, 469, 577.

²² Döbrentei Gábor Kazinczy Ferenchez. Marosvásárhely, 1817. november 29. Közli: VÁCZY 1905, i. m. 364.

²³ KAZINCZY 1839, i. m. 204.

²⁴ A gyűjtemény kialakulásának további részletei: ORBÁN 2013, i. m. 173–175.

kik a ' Haza késő maradéka ditső emlékezetére is érdemesek, sorában függjön.”²⁵ 1803-ban szerezte meg Brukenthal Sámuel Franz Anton Bergmann által 1776-ban festett portréját.²⁶ Mátyás király arcképét 1805-ben másoltatta a strassburgi Schöpflin-könyvtárban őrzött eredetiről, Jeremias Jakob Oberlin közbenjárásával.²⁷ A 18. században hiteles Mátyás-portrénak tartott, ún. bécsújhelyi típusú arckép²⁸ másolatát Strassburgban Gottfried Christian Enslen (1757–1818) készítette,²⁹ ez a Tékában fennmaradt két Mátyás-portré közül vélhetően a jobb minőségűvel azonos. A nagyterem számára festette Johann Tusch a kancellárt a Szent István-rend nagykereszteseinek díszöltözetében megjelenítő, egész alakos portrét is 1808 táján.

Felmerül a kérdés, hogy az eltérő eredetű képekből mikor válogatták össze a Döbrentei és Kelemen leírásából körvonalazódó gyűjteményt. A jelek szerint elhúzódozó folyamatról van szó, mely a könyvtárnyitás (1802) után kezdődött, és valamikor az 1810-es évek derekán teljesedett ki. Molnár Ádám asztalos 1808 táján végzett munkái között bukkan fel tételként a kancellár, Teleki József, Luther és Melanchton portréinak rámázása, valamint a „Thécabeli képek felrakása” – a berendezés egyik hulláma tehát ekkoriban zajlott, bizonyára az egészalakos portré felhelyezésével egyszerre. Az 1815 nyarán a Bécsben élő Teleki Sámuel és fia, Ferenc között zajló levélváltás azt sejteti, hogy ez idő tájt újabb, a portrékat is érintő átrendezés zajlott a könyvtárban. Később, Kazinczy látogatása után függeszthették ki Festetics, Széchényi és Mátyás király portréját; Döbrentei 1817-es beszámolójában a gyűjtemény (a később az előtérben felbukkanó Attila királyt leszámítva) már a Kelemen Márton által rögzített végleges állapotában volt.³⁰

A portrék egy helyre kerülésében, mint láttuk, elég nagy szerepet játszott a véletlen. Későbbi csoportosításuk azonban már korántsem tűnik esetlegesnek. A nagyteremben elhelyezett galéria koncepcióját a Széchényi Ferenc (1754–1820) és a Festetics György (1755–1819) portré rendelésének tudatossága sejteti: mindketten a Telekiéhez hasonló, közhasznú könyvtáralapítási törekvések emblematikus képviselői voltak Magyarországon. Nem tekinthető véletlennek a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárát megteremtő Batthyány Ignác (1741–1798) erdélyi püspök, valamint a további fontos erdélyi könyvgyűjteményeket létrehozó Brukenthal Sámuel (1721–1803) gubernátor és Teleki József

²⁵ GULYÁS Károly, Benkő József, gr. Széchényi Ferencz, gr. Festetich György, Aranka György levelei gr. Teleki Sámuelhez = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 20(1910), 214–223.

²⁶ Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli: DEÉ NAGY 1976, i. m. 120–121. A szignó a vászon hátlapján olvasható: „Frantz Anton bergm[ann] / Cibinio pinxit / 1776.”

²⁷ F. CSANAK Dóra, *Hogyan vásárolta meg Teleki Sámuel a Tacitus-corvinát?* = *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 99–106.

²⁸ SZENTESI Edit, *Mátyás király bécsújhelyi típusú arcképeiről* = *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. Farbaky Péter et alii, Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 217–219.

²⁹ A festő azonosítására vonatkozóan lásd ORBÁN 2013, 22. lábjegyzet.

³⁰ ORBÁN 2013, i. m. 175.

(1738–1796) koronaőr portréjának beszerzése sem. A Bibliotheca Corvinianát alapító Hunyadi Mátyás (1443–1490) magyar király, valamint Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem történelmi távlatban kifejtett könyvgyűjtő tevékenysége révén kerülhetett be a válogatásba: a *Magyar Athénás* című művét 1766-ban Teleki Sámuelnek (is) dedikáló Bod Péter erdélyi tudós ajánlásában kiemelten méltatta a két uralkodó könyvszeretétét; katalógusa első kötetének bevezetőjében maga Teleki is ezt hangsúlyozta róluk.³¹ Minden bizonnyal Savoyai Jenő sem hadvezérként vívta ki az alapító tiszteletét: útinaplójából tudjuk, hogy a herceg bécsi császári könyvtárban őrzött gyűjteménye 1759-ben egyik legkorábbi nyugat-európai könyvtár-élménye volt.³² Bethlen Zsuzsanna jelentős magyar könyvtára, a legnagyobb 18. századi erdélyi női könyvgyűjtemény megteremtőjeként érdemelhetette ki helyét férje oldalán a galériában.³³ Az ábrázoltak tehát tekintélyes könyvgyűjtemények létrehozói – az arcképek együttesen állítanak emléket a könyvek iránti tiszteletnek és a felvilágosodás tudásba vetett hitének, a mögöttes jelentést pedig maga a „kiállítótér” hordozza. Az egyetlen ősgalériába kívánczoló kivétel a család felemelkedését megalapozó Teleki Mihály (1634–1690) portréja; Luther és Melancthon szereplését Teleki elkötelezett protestáns volta magyarázza, utóbbi kettő azonban sem elhelyezését, sem méretét tekintve nem képezte részét vizuálisan a központi csarnok gyűrűjében a pillérekre függesztett együttesnek. A nagyterem szűk előterében elhelyezett nyolc portré összeválogatásában már kevésbé érvényesült tervszerűség – nagyrészt a marosvásárhelyi házzal együtt Wesselényi Katától örökölt, az ő otthonában kialakult gyűjtemény darabjai kerültek ide.

A forrásokban a fentiek ellenére nincs egyértelmű utalás arra, hogy Teleki szeme előtt egyfajta könyvtáralapítók arcképcsarnokának létrehozása lebegett volna. Az idevágó kevés írott forrás inkább a közérdek szolgálatát említi a portrégaléria tagjainak közös vonásaként. Kiemeli ezt Teleki Sámuel Széchényivel és Festeticssel való levélváltása a portrék megrendelésekor, de így élt ez a kortársak tudatában is: Kelemen Márton megfogalmazásában a teremben olyan emberek képei láthatók, akik „Erdély Országban, vagy pedig Magyar Országban a’ közhaszonra valamit fundáltak”;³⁴ „tudományok pártfogása által megszentelt nevek” – vélekedett róluk Kazinczy.³⁵

A portrégyűjtemény történetének ismeretében a Teleki Téka esetében nem beszélhetünk esztétikai indíttatású, szervezett műgyűjtésről, a kancellárt elsősorban a terem ékesítésének szándéka vezérelte. Közlebbi-távolabbi párhuzamokban nem szűkölködik a magyar művészettörténet, de a kortárs könyvtárakban a Te-

³¹ BUZÁSI ENIKŐ, *A barátság-motívum térhódítása a 18. századi magyar portréfestésben = Művészettörténeti Értesítő*, 33(1984), 232.

³² *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*, s. a. r. Biás István, a bevezetést írta dr. IMRE SÁNDOR, Marosvásárhely, nyomtatott a „Kossuth” Nyomdában, 1908, 8.

³³ DEÉ NAGY 1997, i. m. 202–207.

³⁴ CLAUSER 1940, i. m. 13.

³⁵ KAZINCZY 1839, i. m. 203.

leki Téka könyvgyűjtőitől eltérően inkább a tudósportrék jellemzőek. Széchényi Ferenc a Téka megnyitásával egy időben, 1802-ben ajánlotta fel könyvtárát Magyarországon a nemzet számára, könyvei 1803-ban az egykori pesti pálos kolostor könyvtártermében nyertek elhelyezést. Ez év tavaszán készíttette el a milánói Pietro Rivettivel a terem mennyezetfestményét, melynek közepére a két angyal által tartott magyar címer, peremére a magyar országrészeket jelképező címerek és a különféle tudományágak szimbólumai kerültek. Körben, a szekrénysorok felett azonban 30 festett medalionban magyar tudósok arcképei kaptak volna helyet, többségükben a közelmúlt, a 18. század személyiségei. A portrék ugyan nem készültek el, az ábrázolni szándékozott személyek kilétét azonban a medalionok feliratai alapján ismerjük.³⁶ Széchényi ikonográfiai programja igen jelentős számkra, mert egy, a Teleki Sámueléhez mindenben hasonló (azonos indíttatású, azonos közegből eredő) egykorú kezdeményezés képzőművészeti keretét adta volna. Hasonló portrék a 18. századi egyházi könyvtárak termeiben is gyakran előfordultak: Patachich Ádám kalocsai könyvtárának polcai felett antik és kortárs szerzőket festett meg Maulbertsch,³⁷ az egi Lyceum könyvtárának 24 fa relief bűsztje között evangélisták és szentek társaságában szintén találunk tudósokat (köztük három magyar, Werbőczy, Pázmány és Istvánfi Miklós is feltűnik).³⁸ A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálójának asztronómusokat megjelenítő ikonográfiai programja is ebbe a vonulatba kapcsolható.³⁹

Teleki Sámuel és Széchényi Ferenc „válogatását” eltérő koncepciójuk ellenére összeköti két újszerűnek tekinthető vonás: hangsúlyosan hazai, magyar jellegük, valamint a jelen és a múlt kiválóságainak együttes megjelenítése. Teleki könyvtárában a távolabbi múltat a szellemi ősökre való utalásként Bethlen Gábor és Mátyás király idézi, de gyűjteményébe zömmel kortárs szellemi rokonait emelte be. Hasonló jelenség figyelhető meg korábban a Telekiekkel rokonságban álló Ráday Gedeon (1713–1792) péceli képtárában is: a magyar tudósok arcképcsarnokának szánt (*Icones eruditorum Hungarorum*), de a magyar kiválóságok gyűjteményévé terebélyesedett kollekció Szent Istvántól a 18. századig terjedt, a kortársak azonban megkülönböztetett figyelemnek örvendtek benne.⁴⁰ Később,

³⁶ FARBAKY Péter, *Pálos könyvtár vagy nemzeti könyvtár? = A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* 1991, Bp., 237–247.

³⁷ JERNYEY Kiss János, *Patachich Ádám és a kalocsai érseki rezidencia = Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, Kalocsa, 2005 (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 4), 67–70.

³⁸ VOIT Pál, *Heves megye műemlékei*, II. kötet, Budapest, Akadémiai, 1972, 468–469; Jávor Anna, *A tridentí zsinat. Johann Luckas Kracker és Joseph Zach freskója az Egi Líceumban = Művészettörténeti Értesítő*, 42(1993), 160.

³⁹ KOVÁCS András, *Program és műalkotás a 18. század végi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója = Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*, Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére, szerk. Orbán János, Marosvásárhely, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Maros Megyei Múzeum, 2011, 118–136.

⁴⁰ KOÓS Judith, *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században*. Aszód, Petőfi Múzeum, 1994, 132–144.

az 1820-as évek végén készült el a pannonthalmi bencés apátság nagy könyvtártermének ikonográfiai programja, a bécsi Josef Klieber a mennyezet két hosszanti oldala mentén medalionokban itt is hazai kiválóságok portréit festette meg,⁴¹ a közelmúlt tudósait is beemelve a programba.

Összegzőként megállapítható, hogy a nagyteremben elhelyezett portrégyűjtemény több vonatkozásban is jól beleilleszthető a magyar könyvtár-ikonográfiai hagyományba: amikor az alapító a tulajdonában lévő, örökölt vagy épp a könyvtár számára szerzett festményekből összeválogatta szellemi rokonainak panteonját, Ráday Gedeonhoz vagy Széchényi Ferenchez hasonlóan hazai (erdélyi vagy magyarországi) kiválóságok, ezen belül is a kortársak megjelenítését tartotta fontosnak. Sajátos vonás, hogy többségük könyvtáralapítási törekvései révén érdemelhetett ki helyét a galériában – nehéz ugyanis a tudatosság hiányát feltételeznünk amögött, hogy csaknem mindannyian szoros kapcsolatban álltak a könyves kultúrával, a társaságban pedig teljes létszámban helyet kaptak a Telekiéhez hasonló kortárs erdélyi és magyarországi könyvtáralapítási törekvések képviselői. A csarnokot a kancellár nagyméretű, egészalakos portréja uralta, a közművelődés előmozdítása érdekében anyagi erőforrásai maximális mozgósítására hajlandó felvilágosult főúr kulcsszerepét hangsúlyozva az alapítás folyamatában.

A portrégyűjtemény egységes jellege és szoros kapcsolata a könyvtárral az intézményt kezelő utódokban úgy tűnik, nem tudatosult: a 19. század derekára a terem családi portrékkal zsúfolták tele (2. kép). Rövidesen elkezdődött a festmények szétszóródása is: a II. világháború előtti években Biró József művészettörténész kiváló minőségű Széchényi Ferenc-portrét látott a sáromberki kastélyban, ugyanitt készült fotón azonosítható egy, a századelőn még a Tékában lévő Bethlen Zsuzsanna arckép, mindkettő a portrégaléria darabjai közül sodródhatott az alapító utódainak kastélyába,⁴² mint ahogy bizonyosan a Tékából vándorolt ide az egyik, a kastély kártyaszobájában megőrkített férfiportré is.⁴³ A második világháború előestéjén a családi portrék már nincsenek a teremben, a kancellár egész alakos portréja mellé Mária Terézia és II. József portréja került (3. kép). A gyűjtemény szétszóródása a kommunizmus évtizedeiben folytatódott. A 21. század elején a Teleki Téka a hajdan a nagyteremben található gyűjteményből tíz festményt őriz: Teleki Sámuel egészalakos és Johann Michael Millitz által 1766-ban, Bécsben festett fiatalkori portréját (1. kép), Teleki Mihály, Bethlen Gábor, Mátyás király, Brukenthal Sámuel, Teleki József⁴⁴ és Batthyány Ignác arcását. A közelmúltban

⁴¹ SISA József, *A Könyvtár és a torony építése = Mons Sacer 996–1996, Pannonhalma ezer éve*, II. kötet, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996, 148.

⁴² Biró József, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet, é. n. [1943], 97–98. LI. tábla

⁴³ Uo. XLVIII. tábla. Baloldalt, az ajtó mellett, barokkos rámban.

⁴⁴ A festményt 2014-ben restaurálták az Imago Picta műhely munkatársai. A 20. században, kikerülve a könyvtárból, sokáig a palota emeleti nagytermétől északnyugatra lévő raktár bejárata fölött függött, jelen sorok szerzője legalábbis ott látta először a 2000-es évek elején. Biró József, majd Csanak Dóra így említhette 'eredeti helyéről elkerült' képként. Csanak reprodukciót is közölt

2. kép

*A könyvtárterem a 20. század elején. Haranghy György felvétele
(Magyar Néprajzi Múzeum Fotótára, Budapest, nr. 19766)*

szerencsés módon előkerült a gyűjteményből Luther Márton és Melancthon Fülöp jóval kisebb méretű, vászonra festett portréja is.⁴⁵ Mindezek mellett a nagyterem

róla, rámutatva művészi kvalitásaira. Vö. CSANAK Dóra, *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai, 1983, 4, 431. (81 lbj.)

⁴⁵ Méreteik azonosak: 27,5×21,5 cm.

őrzi még a Mátyás-portré ismeretlen körülmények között keletkezett másolatát, valamint egy idősödő főúr portróját a 18. század második feléből.⁴⁶

Végezetül megjegyezzük, hogy egy 1842-es leltár szerint a nagyterem bejárata melletti „kis Kabinétba” az alapító idejéből maradt metszetek, rajzok, címerek között számos metszetportrét is tároltak.⁴⁷ A jól ismert családi portrék és mások mellett Bethlen Gábor, Izdenczy József, Gvadányi József, Gyöngyösi János, Cserei Farkas, vagy épp Kant, Gutenberg arcúja tűnik fel. Számos metszetet Czetter Sámuel, vagy a kancellár erdélyi pártfogoltjai, Nagy Sámuel és Falka Sámuel készítettek a századforduló táján Bécsben. De itt őrizték a Kazinczy által ajándékozott, Baróti Szabó Dávidot ábrázoló olajfestményt is,⁴⁸ valamint egy fekete krétarajzot Mátyás királyról.

Szobrok

A terem fenséges hangulatát a könyvszekrények tetejére helyezett, patinázott gipszszobrok fokozzák. A zömmel antik ihlettségű 63 szobor szintén Bécsből érkezett, a kancellár 1802 végén kelt, saját kezű megrendelőlistája a napjainkra hiányos együttes eredeti összetételének becses forrása.⁴⁹ Ez a vásárlási jegyzék „Buste” (mellszobrok) és „Figuren” (alakos ábrázolások) címek alá rendezett csoportokban sorolja fel a szobrokat. Mivel utóbbiak meglátásunk szerint tematikus és formai egységeket képeznek, alább ezt a csoportosítást követve mutatjuk be a Teleki által igényelt alkotásokat. Az első 20 mellszobor csoportja antik szerzőket, tudósokat, filozófusokat – Homérosz, Szolón, Szapphó, Anakreón, Thalész, Püthagorasz,

⁴⁶ Bár egyértelmű bizonyíték még nincs erre, életkora és a datálás alapján meglehet, hogy *Teleki László* Kelemen által számbavett portréjával azonos. Erre utalhat az a Nemes Károly könyvtáros által vélhetően az 1940-es években felvett jegyzék, mely Teleki László portróját ‘megelevőként’ jelzi. Lásd *Jegyzék a Teleki Téka portréiról*, Datálatlan, Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, Bustya Endre hagyaték, Teleki Téka mappa. A forrást Bányai Réka könyvtáros bocsátotta a rendelkezésünkre, amit ezúton köszönünk.

⁴⁷ Consignatioja azon Képeknek, Tabelláknak, Czimereknek és más Rajzalataknak, melyek a nagy Pappendeckelbe vagynak sub Lit. B. 1842. Teleki személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, sz. n.

⁴⁸ Az erdélyi nagyságok arcképcsarnokának létrehozására buzdító, fellelkesült Kazinczy már 1817-ben jelzi, hogy a Tékába szeretné küldeni Baróti Szabó Dávid Klimesch Tamás által 1788-ban Kassán festett portróját; az *Erdélyi levelek* későbbi kiadásában már mint megtörtént tényről tesz erről említést. A kép meg is érkezett Marosvásárhelyre, emellett tanúskodik a Kazinczy által a könyvtárnak küldött könyvek jegyzéke („Szabó Dávid Mejképe le-festve 1788. Julius 24-kén, festette Kazinczy Ferenc”, vö. DEÉ NAGY 2002, i. m. 150), a fenti adat szerint azonban nem helyezték ki a teremben. Orbán Balázs még látta, ma már nem található a könyvtárban.

⁴⁹ A rendelés előlegét 1802. december 8-án fizette ki Teleki. A jegyzék lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Sámuel osztály, P 661 [a továbbiakban MNL OL, P 661], 24. cs. 1803, f. 405–406. Az értékes forrást Deé Nagy Anikó azonosította: DEÉ NAGY 1997, i. m. 224.

Hérakleitosz, Hippokratész, Euripidész, Démokritosz, Szókratész, Platon, Zénón, Epikurosz, Démoszthenész, Diogenész, Cato, Cicero, Seneca és írói munkásságára való tekintettel Marcus Aurelius – vonultat fel. A második büszt csoportba a görög–római történelem 18 jeles személyisége – Akhilleusz, Nagy Sándor, Hektor, Brutus (?), Scipio Africanus, Brutus, Pompeius, Julius Caesar, Antonius, Maecenas, Augustus, Tiberius, Nero, Vespasianus, Titus, Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius – került. A harmadikban Habsburg császárok – Mária Terézia, II. József, II. Lipót és II. Ferenc – jelennek meg, ám itt eredetileg „Carl” (véltetően Károly főherceg, Mária Terézia fia), Ernst Gideon von Laudon és Frantz Moritz von Lacy⁵⁰ hadvezérek, Wenzel Anton Kaunitz kancellár, sőt, egy, a Habsburg Birodalom nagyjaitól biztonságosan elkülönített „alcsoporthoz” II. Frigyes császár és Bonaparte Napóleon is szerepelt. Utóbbi hatot azonban a kancellár végül kihúzta – helyüket a szigorú aulikus szellem jegyében Mária Terézia és II. Lipót vette át, ezáltal a kortársak száma a Teleki által szolgált négy császárra zsugorodott. A következő csoport már a görög–római mitológia alakjaié: Jupiter, Apolló, Pallasz-Athéné, Venus és Mercurius neve mellett B betű utal arra, hogy büsztökről, Saturnus és Rhea esetében pedig F arra, hogy figurális ábrázolásokról van szó. A „Figuren” címmel illetett utolsó két csoport közül az elsőből – Minerva, Apolló, Venus Coelestis, Venus Medic[i], Mercurius, Léda, Bacchus, Hercules, Flora, Faunus – a ma meglévő darabok alapján úgy véljük, hogy az egyalakos ábrázolásokat tartalmazta, míg a második – Apolló és Daphne, Neptunus, Hercules és Antaeus, A szabin nők elrablása – a többalakos kompozíciókat.

A kancellár tehát összesen 47 büsztöt és 16 alakos ábrázolást vásárolt. A császárvárosban olcsón beszerezhető sokszorosított gipszmásolatok a könyvtár ékesítésének költséghatékony módját kínálták: a 63 szobor kétoldalas listájának végére feljegyzett kalkuláció szerint egységáruk mérettől függetlenül mindössze 8 rajnai forint volt, összegük ismeretlen jogcímen 31 és fél rajnai forinttal egészült ki, így a vétel összértéke 535 rajnai forint 30 krajcárra rúgott. Összehasonlításképp megjegyezzük, hogy Franz Thaller két darab bronzszobra ugyanekkor szinte háromszor ennyibe, 1500 rajnai forintba került. A summát 1802. december 8. és 1803. július 9. között tíz részletben hiánytalanul ki is fizette Teleki. Átvételét egy bizonyos Mathias Mayer ellenjegyezte – pontos szerepe egyelőre nem tisztázott: a forrás csak eladói mivoltára enged következtetni, arról nem vall, hogy a gipszmunkák alkotójáról vagy szobrászról lenne szó.⁵¹

⁵⁰ Az áthúzott névből csak a „Laci” szó betűzhető ki, a tematikus összefüggés alapján a hadvezérre következtethetünk.

⁵¹ *Mathias Mayer* neve nem ismerős a századforduló osztrák művészetének történetében. Bécs városának 1803-as címjegyzéke sem tartja nyilván a szobrászok között, említ viszont egy ilyen nevű lakost Jägerzeil városrészben, a Praterstrasse 18. sz. alatt, a „grüne Baum” cégtábla tulajdonosaként. *Vollständiges Auskunftsbuch, oder einzig richtiger Wegweiser in der k. k. Haupt- und Residenzstadt Wien ... auf das Jahr 1803*. Verlegt bey Joseph Gerold..., 61–62, 158–159. Nehézkes aláírása sem jelzi „Bildhauer” minőségét. Személyére az értékes forrást először azonosító Deé Nagy Anikó utalt futólag szobrászként (DEÉ NAGY 1997, i. m. 224), ezt vette át a későbbi iroda-

A szobrok 1803 júliusában már készen álltak a szállításra,⁵² azt azonban nem tudjuk, hogy a törékeny portéka megérkezett-e hiánytalanul a Maros-parti városba. A kommunista államosítás idején, 1949-ben mindenesetre már csak 47 gipszszobrot vettek számba az egykor vásárolt 63-ból.⁵³ Ám komolyan mérlegelnünk kell annak lehetőségét is, hogy eredetileg sem mind a nagyterembe kerültek – a „férőhelyek” száma a ma meglévő szekrényeken is nehezen tenné lehetővé 63 szobor elhelyezését, arról nem beszélve, hogy a polcok java része 1803-ban még egyáltalán nem állt készen. A 20. század közepén meglévő 47 szobor mindenesetre hiánytalanul megérte az ezredfordulót. Ekkor ébredt fel a gyűjtemény iránti művészettörténeti érdeklődés is: 2002-ben Kimpfián Annamária vette számba őket, tiszta jelentős részük feledésbe merült identitását.⁵⁴

Az idők folyamán megváltozott rend szükségessé teszi a szobrok eredeti elhelyezésének vizsgálatát is. Némi támpontot a gipszeket sajnos csak futólag említő Kelemen Márton 1826-os leírása és a 20. század első feléből származó archív fotók nyújtanak. A földszint szekrényeiben Kelemen császárportrékat említ: „az oszlopok körül lévő Thékák tetején római császárok képeik vagynak egész kerekken”.⁵⁵ (Ez alatt általánosságban vezetőket, államférfiakat kell értenünk, hiszen már a megrendelőlistán kisebb volt a valódi császárok, mint a földszinti szekrényeken elhelyezhető szobrok száma.) Az 1940-es évek elején még a szekrények párkányzatára rögzített – mára elkallódott – feliratos táblácskák tájékoztattak az ábrázoltak kilétéről. Feltételezzük, hogy ezek némileg a szobrok mozgatását is korlátozták, így a 20. század első felének archív fotói bizonyos mértékben mérvadóak az eredeti rendet illetően (2–3. kép). Annál is inkább, mert a földszinti polcokról még mindig zömmel a császárportréknak vélt büsztök tekintettek le a látogatóra: belépve balra az első szekrényen a feliratos táblákon Marcus Aurelius és Vespasianus, jobbra az első Traianus és Titus, a másodikon Augustus és Tiberius neve betűzhető ki, a harmadikon az ún. haldokló Nagy Sándor jellegzetes alakja ismerhető fel, mellette Scipio Africanus körvonalai sejtethetők.

A szobrok többsége az emelet polcain kapott helyet. A szűkszavú Kelemen szerint itt „görög és római classicus emberek fejüket gipszből feketén bronzirozva” helyezték el.⁵⁶ Az 1940 utáni felvételeken a galérián, a kerti oldal polcain ifjabb Cato és Cicero tűnik fel, itt azonosítható a korban Seneca-portréként is forgal-

lom: KIMPIÁN Annamária, *A Teleki Tékát díszítő szobrok = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 303.

⁵² Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli DEÉ NAGY 1997, i. m. 345.

⁵³ DEÉ NAGY Anikó, *A marosvásárhelyi Teleki Téka a második világháború után = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 182.

⁵⁴ KIMPIÁN 2002, i. m. 302–313. Azóta a 2011-es felújítás idején sajnos elpusztult az általunk Perszeuszként azonosított alkotás is.

⁵⁵ CLAUSER 1940, i. m. 13–14.

⁵⁶ CLAUSER 1940, i. m. 13–14.

3. kép

A könyvtárterem 1940–1944 között

(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 17310)

mazott,⁵⁷ égre tekintő idős férfit ábrázoló büszt is. Átellenben, az udvari oldalon Hermész archaikus stílusú portréjának jellegzetes, szakállas kontúrja sejlik fel, ez bizonyára a megrendelőlista Mercurius-büszttjével lesz azonos.⁵⁸ A könyveket illetően szintén Kelemenről tudjuk, hogy a két emeleti bejárat közötti rövidebb oldalon a görög klasszikusokat, az udvar felőli hosszanti oldalon a római szerzők és az egyházatyák műveit, átellenben, a kert felől a magyar történeti irodalmat,

⁵⁷ Cristiano GIOMETTI, *Sculture in terracotta. Museo Nazionale del Palazzo di Venezia*, Roma, Gangemi Editore, 2011, 38.

⁵⁸ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 43.

valamint Bethlen Zsuzsanna magyar könyveit tárolták.⁵⁹ A vázolt 20. század eleji állapot tehát egyelőre nemigen enged a szobrok eredeti elhelyezése és a könyvek helyrajzi rendje közötti programszerű összefüggésre következtetni.

A terem ékességei közül talán ezek a komor tekintetű büsztök idézik leghevesebben a könyvtáralapító „latin gróf” szellemi arcélét: fiatalkorától az antik szerzők voltak legkedvesebb olvasmányai, műveik gyűjteményének féltett darabjait képezték, legjobb kiadásait anyagiakat és fáradságot nem kímélve kutatta fel és vásárolta meg.⁶⁰ Tudjuk, hogy Bécsben ezeket nem is az ottani könyvtárteremben, hanem saját dolgozószobájában őrizte.⁶¹ Meggyőződése szerint ők voltak „minden műveltségnek a forrásai”, a könyvtárkatalógus első kötetét teljes egészében nekik szentelte, sőt, életrajzaikkal is kiegészítette. A római császárok, felelős államférfiak példája szintén közelről foglalkoztathatta az Erdély ügyeit bő három évtizedig a legfelsőbb szinten igazgató, a kormányzás felelősségével és gondjaival naponta szembesülő kancellárt. Egyébként az antikvítás kiválóságainak képzőművészeti megjelenítése már a magyar könyvesházakban is létező gyakorlat ekkoriban, elég a hasonló érdeklődésű Patachich Ádám érsek kalocsai könyvtárának Maulbertsch által festett portréira, vagy a pannonhalmi könyvtárterem szegmensíves homlokfalaira festett, antik nagyságokat ábrázoló csoportkompozíciókra gondolnunk.⁶²

Oldottabb hangulatot árasztanak a büsztökkel együtt vásárolt mitológiai témájú, figurális ábrázolások. Az általuk megidézett történetek szervesen hozzátartoztak a kor műveltségéhez, ábrázolásaik, mint tudjuk, általánosan elterjedtek a barokk épületszobrászatban és kertművészetben. A kancellár bécsi udvari kapcsolatait tekintve az sem meglepő, hogy a könyvtár fennmaradt tíz mitológiai tárgyú figurális ábrázolása közül többnek a Schönbrunn Johann Wilhelm Beyer (1725–1796) és munkatársai által készített kerti szobrai között fedezhetjük fel az előképét.⁶³ Annál is inkább, mivel a szobrok kisméretű (59–68 cm) modelljeit, és máig fennmaradt gipszmásolataikat a 18. század végén ismerték és használták Bécsben, sőt, egy részük még a Képzőművészeti Akadémia szobrászati mintatárába is bekerült.⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy Neptunus Tékában őrzött gipszszobra a császári kert pompás Neptunus-kútjának központi jelenetét idézi, melyen Thetisz fia, Akhilleusz tengeri útjának oltalmazását kéri a szigonyos istenségtől. A könyv-

⁵⁹ CLAUSER 1940, i. m. 14.

⁶⁰ DEÉ NAGY 1997, i. m. 172.

⁶¹ DEÉ NAGY 1976, i. m. 204.

⁶² A pannonhalmi festmények vázlatai szerint az egyik csoportban Cicero, Démoszthenész, Pindaros, Theokritosz, Aiszkülosz, Homérosz, Szókratész, Platón, Seneca, a másikban Quintilianus, Arkhimédész, Augustus, Livius, Vergilius, Horatius, Hérodotosz és Hippokratész kapott helyet. SISA 1996, i. m. 211.

⁶³ Beatrix HAJÓS, *Schönbrunner Statuen 1773–1780. Ein Neues Rom in Wien*, Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag 2004.

⁶⁴ Közöttük olyan, a kertben kivitelezetlen alkotások, mint Léda vagy Saturnus, melyek a Teleki által rendelt gipszek azonosításában is segíthetnek a továbbiakban. HAJÓS 2004, i. m. 50–58.

tárban található, eddig azonosítatlan női ülőszobor előképe a bécsi kert egyik lugasában meghúzódó Rhea Kübelé alakja.⁶⁵ A Téka Minervája a schönbrunni 'grand parterre' Minervaként, sisakkal és pajzzsal ábrázolt Aszpáziájával mutat egyértelmű hasonlóságot. Vele átellenben, a kertben, egy baljában levágott fejet tartó, sisakos férfialak áll: Perszeusz a Medusza fejével. A Tékában azonosítható mása⁶⁶ talán Apollót helyettesíti, hiszen Perszeusz nem szerepel a megrendelőlistán.⁶⁷ Úgy tűnik, hogy a Tékában jobb kezével a haját kicsavaró, bal kezével a ruháját ágyéka elé vonó Venus analógiái is a kerti szobrok világába vezetnek: kompozíciója Pierre Le Gros versailles-i parkban álló, fürdőből kilépő, ún. Richelieu-Venusához áll közel. A jegyzék Lédájával azonosítható a Téka másik női szobra, mely jobb kezével eredetileg egy hattyú nyakát foghatta (az állat feje mára letörött),⁶⁸ ma a lengyelországi Wilanow kastélyának parkjában található egy hasonló kompozíciójú Léda-ábrázolás.

Több figurális ábrázolás kiemelkedő, már a 18. században nagyra tartott műalkotások másolata: Hercules alakja az egykor a római Palazzo Farnesében (ma már Nápolyban) őrzött, Glükón által a Kr. u. 3. században készített népszerű antik másolatot idézi, Bacchus szobra a reneszánsz művészet kincses-tárából merít, előképe Jacopo Sansovino (1486–1570) Bargellóban őrzött alkotása. A Hadrianus villájában talált, ún. Capitoliumi Antinóosz másolata lesz a Tékában attribútum nélkül megjelenő, meztelen ifjú gipszszobra⁶⁹ – Teleki jegyzékében a nevet ugyan nem találjuk, de minden bizonnyal Hermész (a listán Mercurius) szobraként forgalmazták (ennek tartja a mai kutatás is, de az azonosítás már akkoriban felmerült⁷⁰).

Ha a fenti azonosítások helyénvalóak, kijelölhetjük a megrendelőlistához képest hiányzó figurális ábrázolások körét is: Saturnus, Flora, Venus Medici és Faunus egyalakos szobrát, valamint az Apolló és Daphne, A szabin nők elrablása többalakos kompozíciókat nem találjuk napjainkban a teremben. A figurális mitológiai ábrázolások eredeti elhelyezéséről szinte semmit nem tudunk, Kelemen Márton 1826-os leírása ezekről egyáltalán nem ejt szót. A fotográfia korát mindenesetre az emeleti galéria rövidebb oldalai mentén húzódó polcok tetején érték meg, napjainkban is itt állnak. Az első világháború előtti fotókon a kancellár portréja mögött Hercules és Anteus, valamint Venus alakja azonosítható (2. kép). 1940 után átellenben, az ajtók közötti polc egyik sarkán Rhea ülőszobra (4. kép), a másikon

⁶⁵ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 46.

⁶⁶ KIMPIÁN 2002, i. m. 331. Cat. 24. 2011-ben megsemmisült.

⁶⁷ Nem lenne egyedüli eset, hiszen a Téka holdsarlós diadémmal ékes, tehát Dianát ábrázoló büsztje (KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 45) is valószínűleg a jegyzékben szereplő Venus-büszttől „helyettesíti”, ismét jelezzve azt, hogy a megvásárolt gyűjtemény végleges összetételében a megrendelőlistához képest történetek változások.

⁶⁸ KIMPIÁN 2002, i. m. 311. Cat. 26.

⁶⁹ KIMPIÁN 2002, i. m. 313. Cat. 47.

⁷⁰ *Les monumens antiques du Musée Napoléon*, dessinés et graves par Thomas Piroli, avec une explication par Mr. Louis Petit Radel... Tome III. Paris, 1805, 99.

4. kép

*Az ún. fegyveres szoba beépített ajtaja a galérián 1940–1944 között
(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 28047)*

a buzogányára támaszkodó Farnese-Hercules, középen talán a holdsarlós diadém-mal ábrázolt Diana büsztje látható; a kancellár nagy portréja mögött továbbra is Hercules és Antaeus, valamint Léda (3. kép) és Bacchus szobra sejlik fel; ugyanitt a kert felőli sarokpolcon a Capitoliumi Antinóosz másolatának körvonalai vehetőek ki (5. kép).

Szintén Bécsben, Franz Thaller (1759–1817) műhelyében készült a kancellár és felesége jó művészi minőségű, antikizáló bronz mellszobra.⁷¹ A tiroli származású Thaller a kor ismert bécsi szobrásza, 1802-től a császári *Antikenkabinett* munkatársa volt.⁷² 1802-ben vörös- és sárgaréz vásárlására kapott 200 rajnai fo-

⁷¹ DEÉ NAGY 1997, i. m. 224; KIMPIÁN 2002. i. m. 302–313.

⁷² *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XXXII. Band,

5. kép

*A galéria 1940–1944 között. Balra az ásványtartó szekrények
(Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Fotótára, Budapest, nr. 28042)*

rintot Telekitől,⁷³ egy 1803. július 10-én kelt elismervény szerint pedig 500 rajnai forint előleget vett fel, kötelezve magát arra, hogy a kancellár mellképét újesztendőig, a feleségét pedig legkésőbb jövő év április közepéig elkészíti.⁷⁴ A munka a takarékos Teleki költekezési szokásait tekintve szokatlanul sokba, összesen 1500 rajnai forintba került, melyet a művész 1803–1805 között több részletben

begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker, hrsg. von Hans Vollmer, Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1938, 577.

⁷³ Számla. Bécs, 1802. február 5. MNL OL, P 661, 24. cs. 1802. f. 1.

⁷⁴ Quittung. Bécs, 1803. július 10. MNL OL, P 661, 24 cs. 1803, f. 404.

meg is kapott.⁷⁵ A két büsztöt Thaller 1805-ben szignálta.⁷⁶ Az idősödő kancellárt finoman redőzött, a bal mellén összetűzött köpenyben, hátrafésült hajjal, magas homlokkal, értelmet sugárzó, magabiztos tekintettel ábrázolta. A szobor készítésekor már nem élő Bethlen Zsuzsanna arckifejezése kevésbé életszerű, gazdagon redőzött ruhái – a derék felett átkötött tunica és a vállon átvetett palla – a római női viseletet idézik, hajkoronája pedig bizonyára a Flavius-dinasztia korának divatjából próbál ihletődni. A két portré Kazinczy figyelmét is felkeltette ottjárta-
kor, megjegyezte, hogy Teleki arcma „itt is találva van”, Bethlen Zsuzsanna festmény után készült szobra viszont már kevésbé.⁷⁷ Thaller egyébként ekkoriban más munkákat is végzett Teleki számára: 1803. szeptember 6-án négy darab, pontosabban meg nem nevezett gipsz mellszobor („für vier gefertigte Büsten von Gyps”) ellenértékéért 100 rajnai forintot vett át.⁷⁸

Ásványok, fegyverek, numizmák és régiségek

Kétségtelen, hogy a könyvek mellett a legfontosabb kollekciónak az ásványgyűjtemény volt, mely a terem galériáján, a pillérek köré készített kétszáz éves szekrényekben máig fennmaradt. Jelentőségének köszönhetően az újabb kori kutatás figyelme is messzemenően kiterjedt rá: alapvetőek a témában Deé Nagy Anikó,⁷⁹ valamint Viczián István írásai.⁸⁰ A gyűjtemény alapjait Teleki Domokos (1773–

⁷⁵ További számlái: 1804. március 23 és december 14. (MNL OL, P 661, 25 cs. 1804, 246, 247.) és 1805. április 20. (MNL OL, P 661, 27. cs. 1805, 2.)

⁷⁶ A keskeny bronztalapzatukhoz csavarral rögzített, elforgatható szobrok mellrészének aló peremén található a mester szignója: „F. THALLER /TYROLENSIS. FEC. /VINDOB. MDCCCV” (a Teleki Sámuel szobrán lévő változatban: „...TYROLENSI...”)

⁷⁷ KAZINCZY 1831, i. m. 572.

⁷⁸ Quittung. Bécs, 1803. szeptember 6. MNL OL, P 661, 24. cs. 1803, f. 407.

⁷⁹ DEÉ NAGY Anikó, *Iffjú gróf Teleki Domokos = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 1–2, 25–50; DEÉ NAGY Anikó, *Ásványok a könyvek között, Teleki Domokos és Teleki Sámuel ásványgyűjteménye a Teleki Tékában = Uő, Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából, Tanulmányok, előadások, cikkek, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 34–53.*

⁸⁰ Magyarul: VICZIÁN István, *Teleki Domokos elnöksége a jénai Ásványtani Társulatban a korabeli levelezés tükrében = Múzeumi Füzetek, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei, Új sorozat 7(1998), 3–19; Az ásványtan iránti érdeklődés a németországi egyetemeken tanuló erdélyi diákok között a 18. század végén = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában, szerk. Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012, 108–121; Teleki Domokos és a Jénai Ásványtani Társaság = Formációk és metamorfózisok. A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században, szerk. Gurka Dezső, Budapest, Gondolat, 2013, 124–137. – Idegen nyelven: István VICZIÁN, *Letters of German naturalists to Domokos Teleki, first president of the Jena Mineralogical Society (dated 1796 to 1798) = Acta GGM Debrecina, Geology, Geomorphology, Physical Geography Ser. 4–5(2010), 75–87; VICZIÁN István, DEÉ NAGY Anikó, Domokos Teleki, der erste Präsident der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena” = Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena. Wissenstransfer an der Wende des 18–19. Jahrhunderts**

1798), a kancellár idősebb fia vetette meg, aki kora ifjúságától tudományos igény-nyel érdeklődött a mineralógia iránt, ásványgyűjteményét maga rendszerezte. Az egyetemi tanulmányait Bécsben végzett ifjú későbbi utazásai során 1795 őszén Drezdában, Lipcsében, Coburgban és Jénában is megfordult,⁸¹ utóbbi egyetemen Johann Georg Lenzcel, a mineralógia professzorával is megismerkedett. Jénában ekkoriban nagy számban tanultak magyarországiak és erdélyiek, az erdélyi lelőhelyek az európai mineralógiai érdeklődés homlokterében álltak, érthető tehát, hogy a kiváló felkészültségű fiatal gróft az 1797 végén alakult Jénai Ásványtani Társaság első elnökévé választották. Domokos munkásságát – aki Kazinczy szerint „idővel második atyja fogott volna lenni”⁸² – korai halála törte derékba, azonban az ásványok gyűjtése halálával nem szűnt meg. Atyja, aki 1802-től maga is a Jénai Ásványtani Társaság tiszteletbeli tagja volt,⁸³ komoly erőfeszítéseket tett a gyűjtemény gyarapítására. Kihhasználva udvari pozícióját, 1803-ban körlevélben igyekezett a bányahivatalokon keresztül a Habsburg Birodalom tartományaiából ásványokat szerezni, számottevő sikerrel.⁸⁴ 1804-ben 22 láda ásványt szállítottak Bécsből Marosvásárhelyre, de további adományok is érkeztek, Hene Ferenc 1809-ben és 1813-ban küldött több láda ásványt, Lázár János guberniumi titkár is adományozott néhány darabot; a kollekciónak elhelyezése a polcokon 1814 után történt meg.⁸⁵ Ezzel párhuzamosan zajlott a gyűjtemény szakszerű rendszerezése, kéziratban maradt katalógusát 1816-ra Hene Ferenc gyulafehérvári kanonok, kerci apát készítette el.⁸⁶ A jelentős tudományos teljesítménynek tekinthető mű négy osztályba (földek-kövek, sók, gyúlékonyak, ércek) sorolva, latinul, németül, franciául és magyarul írja le a gyűjtemény darabjait, feltüntetve származási helyüket. 1816-ban készült supplementuma a „kösziklák” („saxa”) kategóriával bővítette a katalógust, a minták darabszáma ezekkel együtt majdhogynem megközelítette a 2500-at. A kéziratban a nagyszámú erdélyi lelőhely mellett két, a Nyugati-érchegységben található, Detunata Goală nevű bazalthegyet ábrázoló tusrajz⁸⁷ hangsúlyozza a mineralógia lokális dimenzióit. A munkát egy négy-nyelvű rendszertani tábla egészíti ki. A gyűjtemény Tékán belüli súlyát jól jelzi, hogy a kancellár figyelme könyvtárosai ásványtani képzésére is kiterjedt: az első könyvtáros, Szász József munkáját megszakítva épp a jénai egyetemen tanult, sőt, 1808. november 10-én a Jénai Ásványtani Társaság titkára lett (elnöke ek-

im Rahmen der „Societät für die gesammte Mineralogie zu Jena”, hrsg. Dezső Gurka, Budapest, Gondolat Verlag, 2015, 31–48.

⁸¹ Az útvonalat feljegyzéseiben maga adja meg (vö. DEÉ NAGY 1994, i. m. 31), lásd még 1795-ös leveleit (MNL OL, P 661, Missiles, Nro 1849–1856, illetve 1825).

⁸² KAZINCZY 1817, i. m. 5.

⁸³ Diplomája: MNL OL, P 661, 24. cs. 1802, f. 153.

⁸⁴ MNL OL, P 661. 24. cs. 1803, f. 545–546, passim.

⁸⁵ A Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 77.

⁸⁶ *Consignatio Methodica Fossilium, in celebri Bibliotheca ab Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Samuele e Comitibus Teleki de Széék... Teleki–Bolyai Könyvtár, Tq-881 b2 MS. 319.*

⁸⁷ Jelezve jobbra lent: „Reinbold”.

koriban maga Goethe volt).⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény a 18–19. század fordulóján, ha rövid időre is, de az európai ásványtan tudományos élvonalába emelte Marosvásárhelyt, hatásában tehát méltó volt a könyvtár jelentőségéhez.

A fegyverek gyűjtése igen elterjedt volt a kor főúri társadalmában, ez alól pedig az amúgy nem túl harcias kancellár sem képezett kivételt: méltatlanul elfeledett fegyvergyűjteménye értékes, rendezett, és minden jel szerint a szívéhez közel álló kollekció volt. Több körülmény utal erre: kezdettől külön termet szánt ennek a galéria és saját hálósobája között, melybe 1802-ben speciális tárlókat rendelt,⁸⁹ 1805-ben pedig saját kezűleg állította össze a gyűjtemény leltárát,⁹⁰ mely a későbbiekben a nyilvántartás alapját képezte.⁹¹ Ez a tárgyakat öt osztályba soroló jegyzék a mára teljesen szétszóródott gyűjtemény összetételének becses forrása. A pisztolyok 34 tétele alatt kivétel nélkül egy-egy pár fegyvert vett számba, a puskák („flinták”) sorában 42, a karabélyok („stutzok”) csoportjában 7 darabot találunk, a lőfegyverek száma tehát összesítve jócskán meghaladta a százat. Sok közöttük az arannyal, ezüsttel díszített, „virágos metzészű”, elefánt- vagy teknősbéka-csont agyú, míves alkotás. A „más egyéb fegyverek és páltzák” közé zömmel szúró- és vágófegyverek (török handzsárok, vadásztörök), díszkardok, puskaportartók és pálcák kerültek, valamint olyan érdekességek, mint egy tatár nyíl, „ezüsttel egészen béborított, aranyos virágos buzogány”, „hal-forma, szépen ki-metzett, figurás, elefántcsont puskapor tartó”, „tengeri csiga rezes vadász-kürt”, „páva tollból kötött kocsis korbács” (összesen 71 tétel). A lószerszámok között nyergek, takarók, díszes kantárok, zabláok, kengyelek szerepelnek (34 tétel), jelenlétüket Teleki Sámuel utókor számára kevésbé ismert, lovak és lótartás iránti élénk érdeklődése magyarázza.

A lőfegyverek tekintélyes része mesterjeggyel bírt: a bresciai Cominazzo fegyverkovács dinasztia, a carlsbadi Anton Sebert és Taddeus Poltz, a linzi Anton Bell, a bécsi [Joseph] Wedelmayr (Weindlmayr) és Ignaz Klein, Joseph Qualek, Andreas és Jacob Kuchenreiter, Maffeo Francino, Joseph Plauer, Rovi-

⁸⁸ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 897, 898.

⁸⁹ „Szép fegyver tartó Thécákat fejjér Firneis festékkel sárga párkányokkal az egyyik szegelet-től fogva a másíkg végígg a fal mellett, az stakatura párkányáígg való magossággá; nem külömben a kert felől a két ablak közé jó rezes zárokkal. Magassággok légyen az stakatura párkányáígg. A Thécák ajtaji pedig légyenek alól két Schuchnyira blindfellungal, azon felyül kívül sárga vas rostély drót-ból, és azon belöll üveg táblák. A mélysege légyen a Thécáknak egy Schuch.” Lásd Pro memoria. Kiadtam inspectoromnak, Kadácsi úrnak. Marosvásárhely, 1802. október 2. A Teleki család sárom-berki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 833. cs. A gyűjtemény még jóval kevesebb tételt számláló, első leltára épp ezzel a rendelkezéssel egyidőben keletkezett, végére a kancellár saját kezűleg jegyezte fel, pont a könyvtárnyitás napjaiban, hogy „Által adtam e szerént Herbert Mihály számtartómnak gondviselese és számadása alá M[áros]Vásárhelyen. 15a oct. 1802.” Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 852.

⁹⁰ Közli: Dékáni Kálmán, *Gróf Teleki Sámuel fegyvergyűjteménye = Hadtörténelmi Közlemények*, 16(1915), 219–225.

⁹¹ A Téka levéltára a leltár számos későbbi változatát őrzi, ezek alapját kivétel nélkül Teleki 1805-ös jegyzéke képezi.

ra, Guiot, Repoll, Fruchwirth, Becker, Jo[seph] Spirkenbickler (Spirckenpichler) neve azonosítható a leltárakban.⁹² Több fegyver Teleki neves kortársaié volt. Ilyenek a Vincenz von Barco (1719–1797) lovassági tábornoktól, Johann Franz Preiss (1704–1797) tábornaszernagytól, Erdély egykori főhadparancsnokától, vagy a Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) kancellártól származó pisztolyok. Ernst Gideon von Laudon (1717–1790) tábornagytól, a kiváló osztrák hadvezértől egy pár ezüstözött pisztolyt, valamint egy Ramsden-távcsövet, Joseph Nikolaus de Vins (1732–1798) tábornaszernagytól, az első koalíciós háború egyik észak-itáliai parancsnokától és Alvinczi József (1735–1810) tábornagytól, több Napóleonnal vívott csata (Bassano, Caldiero, Arcola, Rivoli) hőseitől további pisztolyokat őrzött Teleki. Egy aranyozott kard a marengói csatában elesett francia tábornok – bizonyára a csata kimenetelét eldöntő Louis Desaix (1768–1800) – fegyvere volt. Egy arany gombos nádpálcáról azt jegyzi meg a kancellár, hogy a genovai követé volt. Apafi Mihály erdélyi fejedelem aranyos kopjája és Rákóczi fejedelem arannyal varrott bőrtarsolya már történeti értéke miatt érdemelte ki helyét a polcokon.

Levéltári adatok utalnak arra, hogy a fegyvergyűjtemény termét nyilvános térként és nem a főúri magánlakosztály részeként kezelték, a látogatók ide is beléphettek, esetenként károkat okozva.⁹³ A gyűjtemény azonban nem a mai értelemben volt muzeális jellegű: java része működő fegyver volt, melyet esetenként használtak is. Több pisztoly mellett maga a kancellár jegyezte meg, hogy utazáskor magával hordja, vagy épp Bécsben tartja, néhány fegyvert számtartójának adott át, többet fia, Ferenc vagy épp ennek felesége számára emeltek ki szükség esetén a tárlókból; a díszöltözetekhez használt kardok java része is nyilván Bécsben volt 1805-ben.⁹⁴ A gyűjtemény státusának eme kettősségét érzékelteti nemcsak alaprajzi helyzete (a hálószoza és könyvtárterem között, a nyilvános és magán terek határán), hanem az is, hogy a lakószobák ingóságaival együtt következetesen a városi palota gondviselőinek számadása alá kerültek.

A fegyverek működőképessége a gyűjtemény vesztéhez is hozzájárult: az 1848–1849-es forradalom idején a városban megforduló seregek dézsmálták meg az állományt. Berzenczey László főbiztos 1848. október 29-én kelt rendelete következtében Kelemen Márton könyvtáros kénytelen volt „vadászcsapatának” 16 darab használható lőfegyvert jegyzék mellett kiosztani, így név szerint tudjuk, hogy az egység két tagja a kancellár régi Spirkenbicklereivel, hatan pedig a carlsbadi Poltz fegyverkovács bizonyára kissé már ódivatú mives puskáival vonultak hadba.⁹⁵ Később a császári katonatisztek a becsebb darabokat ládákból hordták

⁹² Átírásukban igyekeztünk összevetni különböző időszakokból fennmaradt leltárak névváltozatait.

⁹³ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 130.

⁹⁴ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 126.

⁹⁵ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 125–126.

el.⁹⁶ 1915-ben Dékáni Kálmán már csak csekély részüket láthatta, napjainkban egyetlen fegyver sincs az épületben.

A kancellár a könyvtár ékességének szánta numizmatikai gyűjteményét is, bár Kazinczy tudomása szerint ez 1816-ban még nem érkezett le Marosvásárhelyre.⁹⁷ Halálakor még mindig számos, a könyvtár hitbizományához rendelt érmét vettek számba Bécsben, ékszerek, drágakövek és szelencék társaságában.⁹⁸ Nem tudjuk, hogy a gyűjtemény kialakulása hány évtizedet ölelt fel, első részletes jegyzékét mindenesetre 1808-ból ismerjük, és az ezt követő években is rendszeres a gyarapodás. Az utolsó hat darab, Hunyad vármegyében talált római ezüstpénzt halála évében, 1822-ben jegyezte be a leltárba – már erősen reszkető kezekkel – az agg kancellár. Főként értékes római érméket, magyar és császári, valamint „idegen” pénzeket tartalmazott, de nagy számban fordultak elő benne a koronázások, udvari házasságok, különféle kortárs események (a császári pár erdélyi látogatása, a bécsi Polytechnikum alapítása, a reformáció 300. évfordulója, a bécsi Nemzeti Bank vagy az esztergomi székesegyház alapkövetétele stb.) alkalmából kibocsátott emlékérmék. Java részük arany és ezüst, de volt közöttük rézpenz is, összesített számuk a kancellár halálakor meghaladta a 330-at.⁹⁹ Látnunk kell, hogy a zömmel nemesfémekből álló kollekció nemcsak Teleki gyűjtési szenvedélyét elégítette ki, hanem bizonyos mértékben a vagyoni teaurizációjának eszköze is volt – nem véletlen, hogy a család ékszerei, arany- és ezüstműi között vette számba. A gyűjtemény értéke a későbbiekben hozzájárulhatott sorsa ellentmondásos alakulásához is: a kancellár fia, Ferenc 1823-ban sáromberki kastélyába vitte,¹⁰⁰ 1852. április 4-én kelt végrendeletében pedig még mindig úgy beszél róla, mint amit halála után vissza kell majd csatolni a Téka hitbizományához, a szintén oda tartozó drágakövek („gyűrű-fő collectio”), szelencék („kő pixis collectio”) egy diadém, egy handzsár és két nyeregszerszám társaságában.¹⁰¹ Nem tudni, hogy ez a gyűjtemény elfoglalta-e valaha az őt megillető helyet a hanyatlófélben lévő könyvtárban.

Benkő Károly 1862-ben régiséggyűjteményt emleget, melyet a kancellár egészalakos portréja mögötti fiókos szekrényben tároltak, megjegyezve, hogy a római régiségek száma ezek között csekély.¹⁰² A kancellár nyilván érdeklődött az antikvitás Erdélyben szép számban fellelhető tárgyi emlékei iránt is – 1803-ban római feliratos kövek leszállításáról levelezett,¹⁰³ éremtárába 1818-ban Tordán, 1822-ben Hunyad vármegyében talált római ezüstöket szerzett –, ám ez a gyűjte-

⁹⁶ BENKŐ Károly, *Marosvásárhely szabadi királyi város leírása 1864-ben*, s. a. r. Pál-Antal Sándor, Marosvásárhely, Mentor, 2001, 23.

⁹⁷ KAZINCZY 1817, i. m. 7.

⁹⁸ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 109–124.

⁹⁹ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 122.

¹⁰⁰ Teleki Sámuel személyi levéltár, Teleki–Bolyai Könyvtár, nr. 138.

¹⁰¹ Teleki család sáromberki levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 17. cs. f. 206–207.

¹⁰² BENKŐ 2001, i. m. 23.

¹⁰³ Teleki Sámuel Szász Józsefhez. Bécs, 1803. július 26. Közli DEÉ NAGY 1997, i. m. 345.

mény a jelek szerint nem teljesedett ki. Az antikvitás és a régiségek iránti elmélyült érdeklődésének valódi emlékeit könyvtárában lelhetjük fel. A gyűjtemény VI. osztályát képező 'Bibliotheca Antiquaria' ugyanis látványos mennyiségű könyvet vonultat fel: kilenc alosztály foglalja magába az egyiptomi és keleti, a görög, római régiségek, a mitológia, a felirattan és a numizmatika régi és új irodalmát, ugyanakkor nagy súllyal vannak jelen az antikvitás tárgyi emlékeit bemutató albumok.¹⁰⁴ Az osztály fontosságát jelzi a könyvtáron belül, hogy a nyitást követően is igen nagyszámban érkeztek ide az új szerzemények, közöttük a látványos Piranesi-kiadványok, és nem utolsó sorban egy jelentékeny gipsznyomat kollekción.¹⁰⁵ A több száz címet magába foglaló állomány tehát egyaránt szolgálta a tudományos igényű elmélyülést, valamint a szemléltetést, mind gazdagságát, mind minőségét tekintve európai színvonalon.

Teleki Sámuel kezdettől számolt könyvtára mellett kiegészítő gyűjteményekkel: az intézmény szabályzata 1798-ban a múzeum nyilvánosságáról is rendelkezett. Ezek azonban alárendelt szerepet játszottak, kialakulásukban így kisebb mértékben érvényesült a tervszerűség és a céltudatosság. Látnunk kell azt is, hogy a képzőművészeti alkotások beszerzését nem annyira a szisztematikus műgyűjtés, mintsem a könyvtár ékesítésének szándéka sarkallta, a portrékat különféle forrásokból válogatták a nyitást követő években, a gipszmásolatok a terem díszítésének egyszeri alkalommal vásárolt, olcsó eszközei voltak. Értelmezésükhöz is inkább a terem ikonográfiája, mintsem a gyűjtéstörténeti kontextus kínál fogódzókat: a könyvtáralapítók és ókori nagyságok együttesen keltik életre a csarnok szellemiségét, a közjó és a tudásba vetett hit eszményét; de értő közönséget biztosítanak a középpontban fenséges portrén megjelenő, a tudás templomát áldozatos munkával megteremtő felvilágosult arisztokrata apoteózisához is.

A legfontosabb kollekción, a rendszeres gyűjtés eredményeként létrejött tárgysorozatokot tartalmazó ásványgyűjtemény összeállítása és elhelyezése már figyelemre méltó tudományos körültekintéssel, szakemberek bevonásával zajlott. Az alapító szándéka szerint a könyvtárba került volna éremgyűjteménye is, mely szelencékkel és drágakövekkel egészült ki. A külön teremben megismerhető fegyvergyűjtemény a műves darabok, személyes emléktárgyak mellett néhány kuriózumot is felvonultatott. A könyvek és más kollekciónok hasonló, a Kunst- und Wunderkammer hagyományától sem teljesen idegen együttélése egyébként máshol is megfigyelhető ekkoriban Erdélyben, Brukenthal Sámuel gubernátor szebeni palotájában a képtár mellett könyvtár, érem- és ásványgyűjtemény, római leletek kaptak helyet. Példája közvetlenül is hathatott Telekire, aki az 1770–1780-es években guberniumi tanácsosként Szebenben közelről szemlélhette a palota berendezésének folyamatát. Számolnunk kell a bécsi udvari környezet, a 19. század

¹⁰⁴ *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars secunda*, Viennae, typis Mathiae Andreae Schmidt, 1800, 309–330.

¹⁰⁵ Teleki 1803-ban Bécsben Carl Ackermanntól másfél ezernél is több gipsznyomatot vásárolt, bizonyára Sebastian Hess Daktyliothekájának darabjait. MNL OL, P 661, 24. cs. 1803, f. 408–409.

elején virágkorát élő császári *Münz- und Antikenkabinett* hatásával is, arról nem is beszélve, hogy a Téka legkvalitásosabb műalkotásait készítő művészek (Thaller, Tusch) is ebből a közegből kerültek ki.

ORBÁN, JÁNOS

The library and the collections of Sámuel Teleki

Our summary presents the art historic values of one of the most important public libraries, the Teleki Téka, located in a Hungarian language area, which opened its gates in 1802, in Tîrgu Mureş. The three-nave library hall was built between 1799 and 1802, based on the improved plans of Ernest Koch from Vienna. The customer, Count Sámuel Teleki (1739–1822), the chancellor of the Great Principality of Transylvania, also set up a portrait gallery in the great hall of the library, in which first of all, his renowned contemporaneous book collectors and ancestors received a place. The gypsum statues ordered from Vienna display mainly the great figures of Antiquity and mythology. Franz Thaller prepared the bust of the count and his wife in the same place. The rich collection of minerals, which was compiled by the founder and his son Domokos, can be found even today in the library. Nevertheless, the once spectacular weapon and numismatic collection was unfortunately dispersed during the centuries.

Keywords: Samuel Teleki; Teleki Library; library architecture; historical library; art collection